I. MĂRII

ALR – DIN ÎNSEMNĂRILE UNUI REDACTOR (V): DOCUMENTAREA „ONOMASIOLOGICĂ" ŞI „SEMASIOLOGICĂ" A GESTURILOR ÎN ALR II

1. La precedentul simpozion naţional de dialectologie, am prezentat *Chestionarul ALR II,* chestionar care, în sfârşit, în ultimul trimestru al acestui an, va fi, sub formă xeroxată, tipărit. O dată publicat, el va putea fi nu numai citat şi (prin intermediul sumarului şi al indicelui tuturor problemelor lingvistice şi nonlingvistice programate, dar şi ale celor, în număr destul de ridicat, suplimentate pe parcursul desfăşurării anchetei) consultat, ci şi c i t i t şi a n a l i z a t din punctul de vedere al conţinutului şi al formei. Este absolut necesar, considerăm, ca el să fie lecturat în profunzime în primul rând de către cei care, cu diferite prilejuri (= cursuri universitare, tratate de dialectologie sau de lingvistică generală, studii de dialectologie teoretică, generală), descriu şi definesc acest nu numai cel mai mare (numărând, evident, şi noi, precum dialectologii italieni, spre exemplu, nu poziţiile din chestionar, ci problemele programate şi anchetate), ci şi cel mai complet, complex, dificil, ambiţios şi chiar inovator chestionar gândit şi aplicat până-n prezent în realizarea unui atlas lingvistic.

2. În comunicarea de faţă, ne vom opri, pe scurt, chiar asupra unei inovaţii a *Chestionarului ALR II* şi, desigur, a anchetei realizate, cu acest chestionar, de E. Petrovici şi, pentru cele trei graiuri reprezentând cele trei dialecte sud-dunărene, de Şt. Paşca şi Th. Capidan. Noutatea pe care ne propunem să o prezentăm, la acest Al V-lea Simpozion Naţional de Dialectologie, se referă la includerea, în textul chestionarului, a unui capitol consacrat g e s t u r i l o r sau l i m b a j u l u i p r i n g e s t u r i, g e s t i c u l a ţ i e i c a l i m b a j, g e s t u a l i t ă ţ i i c o m u n i c a t i v e etc., recurgând şi la alte denumiri (mai vechi sau mai noi) ale acestui domeniu nonverbal intrat, astăzi, tot mai mult, în atenţia celor care se străduiesc să elaboreze o semiotică a „lumii naturale". Prin includerea şi a acestui capitol, intitulat, în sumarul chestionarului, g e s t u r i,

Atlasul lingvistic român II este singurul atlas lingvistic de până acum care a programat și realizat o documentare interogativă a gesturilor. În afirmarea și susținerea acestei noutăți absolute a anchetei pentru ALR II ne bazăm nu numai pe ceea ce cunoaștem noi, ci, în primul rând, pe consultarea bine cunoscutei lucrări a lui Sever Pop, *La dialectologie (Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, vol. I: *Dialectologie romane*; vol. II: *Dialectologie nonromane*, Louvain, 1950), dar și pe consultarea lucrării lui Manlio Cortelazzo, *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana*, I. *Problemi e metodi*, Pisa, 1969, p. 267-275), lucrare în care ultimul paragraf al ultimului capitol (= VII: *Dialettologia culturale*) este dedicat gestului (: *Il gesto*).

3. Plasat, în cuprinsul *Chestionarului ALR II*, între capitolele intitulate: o n o m a t o p e e (urmărindu-se, de fapt, verbele onomatopeice) și o n o m a s t i c ă (=, aici, antroponimie), capitolul prin care s-a urmărit realizarea unei documentări gestuale cuprinde doar nouă poziții, sub fiecare poziție fiind programată, de această dată, o unică problemă = întrebare. Cele nouă probleme programate sunt următoarele (reproduse întocmai cum au fost ele formulate = definite în textul chestionarului): 4421 = „Ce însemnează când mișc capul de sus în jos?"; 4422 = „Ce însemnează când mișc capul de jos în sus?"; 4423 = „Ce faci când vrei ca cineva să tacă? *st* [!]"; 4424 = „Ce faci când îl amenințі?"; 4425 = „Cum se afirmă prin gesturi?"; 4426 = „Cum se neagă [prin gesturi]?"; 4427 = „Cum se exprimă mirarea?"; 4428 = „Cum se exprimă mila?" și 4429 = „Cum se exprimă spaima?".

Precizare. La acest grup de nouă întrebări, trebuie să adăugăm și cel puțin cinci întrebări din capitolul intitulat, în sumarul chestionarului, e x c l a m a ț i i, și anume: 3252 = „Cum se exprimă repulsiunea? *ptiu* [!]"; 3253 = „Cum se exprimă neîncrederea? *hm* [!]"; 3254 = „Cum se exprimă resemnarea? *de*?"; 3256 = „Cum se exprimă admirația, surpriza, mirarea?" și 3257 = „Cum se exprimă bucuria?", întrebări prin care, deși s-a urmărit înregistrarea (indirectă, evident, a) interjecțiilor exclamative, au fost notate, în foarte multe cazuri, **și** sau **numai** gesturile prin care, nonverbal, se exprimă respectivele stări sufletești.

4. Din simpla reproducere a celor nouă întrebări, rezultă, clar, că autorul ALR II a programat, înfăptuind astfel o altă inovație, două tipuri de documentare gestuală, tipuri pe care noi, printr-un nefortat transfer terminologic, le-am numit, în comunicarea prezentată la Întâiul Simpozion Național de Dialectologic, documentare gestuală o n o m a s i o l o g i c ă și documentare gestuală s e m a s i o l o g i c ă (vezi I. Mării, *Harta lexicală s e m a n t i c ă*, în *Materiale și cercetări dialectale*, vol. II, Cluj-Napoca, 1983, p. 116-117, nota 3). Programarea celor două tipuri de documentare gestuală a fost făcută printr-o evidentă analogie cu cele două principale tipuri de documentare lexicală

prezente în ambele anchete ale ALR, analogie absolut firească, căci, citându-l pe M. Cortelazzo, „lo studio del gesto può correre parallelo a quello propriamente linguistico, gli stessi metodi, gli stessi richiami, le medesime partizioni. Se ne può studiare la propagazione, la semantica, l'etimologia secondo criteri del tutto anàloghi. Il parallelismo è tale che l'applicazione di concetti (e termini) di una serie di fatti linguistici può essere senza difficoltà usato anche per i gesti" (*op. cit.*, p. 268).

5. Documentarea gestuală onomasiologică este, ca și în cazul documentării lexicale, majoritară. Prin programarea acestui tip de documentare gestuală s-a urmărit înregistrarea s e m n i f i c a n t u l u i g e s t u a l prin care este exprimat un conținut (= semnificat) dat, conținut ce aparține unui „câmp de semnificație [ce] acoperă ceea ce desemnăm, în mod curent, ca atitudini și stări interioare fundamentale, de pildă teama și furia, bucuria și tristețea etc." (A.J. Greimas, *Despre sens. Eseuri semiotice*, București, 1975, p. 85). În realizarea acestui tip de documentare gestuală s-a pornit, așadar, dinspre planul c o n ț i n u t u l u i (= «tăcere», «amenințare», «afirmație», «negație», «mirare», «milă», «spaimă») înspre planul e x p r e s i e i (= gestul, semnificantul gestual prin care este exprimat respectivul conținut).

Desfășurarea documentării gestuale onomasiologice a cunoscut trei momente (la fel de importante):

a. A d r e s a r e a î n t r e b ă r i i. Stilistic, credem că întrebarea nu a fost, întotdeauna, formulată exact ca în textul chestionarului.

b. R ă s p u n s u l i n f o r m a t o r u l u i l a î n t r e b a r e a a d r e s a t ă. Lăsând la o parte cazurile (destul de rare pentru cele șapte întrebări din capitolul intitulat *gesturi*, dar foarte numeroase pentru cele cinci întrebări din capitolul intitulat *exclamații*) când s-a răspuns (simultan) și cu un semnificant verbal (=, desigur, interjecție), vom observa că, în ceea ce privește semnificantul gestual prin care este exprimat conținutul interogat, informatorii au răspuns fie g e s t u a l (=, adică, prin executarea gestului), fie g e s t u a l și d e s c r i p t i v (= prin descrierea, „vorbirea" gestului), fie, în cazuri rarisime, numai d e s c r i p t i v.

c. N o t a r e a semnificantului gestual și a interjecției. Evident, interjecția înregistrată a fost notată fonetic, iar gestul (nici nu se putea pe vremea aceea altfel) descriptiv, descrierea aparținând, în majoritatea cazurilor, anchetatorului, care, uneori, a recurs și la o descriere indirectă, p r i n t r i m i t e r e, de genul, spre exemplu, „ca în Ardeal da" (4426/876), „ca la noi da" (4426/872), „toți dau din cap ca la noi da" (4426/858), „ca pe la noi nu" (4425/812), „se dă din cap ca la noi nu" (4425/872) etc.

Răspunsurile înregistrate oferă cercetătorului prilejul formulării unor

observații (constatări) identice celor pe care i le oferă documentarea lexicală onomasiologică. Ne vom opri, aici, doar la două observații. Prima observație se referă la cunoașterea, de către unii informatori, a variației dialectale a exprimării gestuale. Spre exemplu, la întrebarea 4425 (= cum s e a f i r m ă prin gesturi?), informatorul din punctul cartografic 8 (localitate situată în Banatul iugoslav), după ce a răspuns prin: „mișcarea capului de sus în jos", a precizat că în Valea Timocului «se scutură capul», deosebire dialectală confirmată de răspunsurile informatorilor din punctele cartografice 4 și 858, precum și de observația anchetatorului: „la toți vidinenii am observat același gest: clătesc capul ca și când ar zice nu" sau, ca să mai dăm un exemplu, preluat din rândul răspunsurilor înregistrate în cadrul documentării gestuale semasiologice (pentru care, vezi *infra*), informatorul din 836 (= Peștișani, jud. Gorj), după ce a răspuns că *mișcarea capului de sus în jos* înseamnă „nu", a precizat că același semnificant gestual „la Moldova [înseamnă] «da»", deosebire dialectală iarăși confirmată de răspunsurile înregistrate, pentru această zonă, la întrebările 4421 și 4425.

Cea de a doua observație are în vedere situațiile (prezente numai printre răspunsurile înregistrate la întrebările 4425, 4426 și 4421) când răspunsul informatorului este contrazis de către anchetator. Spre exemplu, informatorii din 836 și 848 au răspuns că se afirmă prin *mișcarea capului de sus în jos*, iar anchetatorul constată și precizează: „eu am observat că scutură [capul de la] stânga [la] dreapta" (în 836), „eu am văzut că de obicei scutură capul [de la] dreapta [la stânga]" (848). Dreptatea (adevărul) este de partea anchetatorului, cum indică, clar, răspunsurile date de aceiași informatori la întrebarea 4421 (= „ce înseamnă când mișc capul de sus în jos?"), întrebare la care informatorul din 836, cum am văzut mai sus, a răspuns prin: „nu; la Moldova da", iar cel din 848 prin: „zâce că nu".

6. Documentarea gestuală semasiologică. Plecându-se de data aceasta invers, dinspre planul e x p r e s i e i gestuale înspre planul c o n ț i n u t u l u i, prin acest tip de documentare gestuală s-a urmărit înregistrarea semnificației (= sensului) semnificantului gestual programat. La cele două întrebări: „Ce însemnează cînd mișc capul de sus în jos?" (4421) și „Ce însemnează când mișc capul de jos în sus?" (4422), singurele (pentru semnificantul gestual: *mișcarea capului de sus în jos*, vezi, însă, și întrebarea 2001 = 6801 „dă din cap" = ALR II/I, h. 3) prin care s-a urmărit realizarea și a unei astfel de documentări gestuale, informatorii au răspuns printr-o verbalizare a respectivului semnificant gestual. Spre exemplu, pentru semnificantul: *mișcarea capului de jos în sus*, informatorii au dat următoarele răspunsuri: „du-te!"/2, 95, 260, 346, 399, 520, 531, 661; „du-te, mă!"/219; „să te duci"/8, 762; „să se ducă"/27, 405, 478; „mi-a făcut sămn să mă duc/"284, „însamnă că să să ducă-ncoló"/514; „arată să meargă"

/836; „mergi înainte!"/316 – grup de răspunsuri ce indică sensul de „du-te, pleacă!"; „zice hai"/105; „îi cheamă"/325; „cl'ama"/02 – grup de răspunsuri ce semnifică „chemare"; „nu = negație"/605, 705, 728, 791, 812, 886, 899, 928, 987, 958, 010, 012, 991; „ce-i? ce vrei?"/76; „ce vrei?"/362; „atunci întreabă ceva"/574; „te întreabă, ce vrei?"/848, „aúd!"/872, 4 – grup de răspunsuri ce semnifică „interogare" etc.

7. Harta gestuală.

1. „É prematuro parlare din un *atlante dei gesti,* ma un semplice esempio del Rohlfs ce ne addita la possibilità" (M. Cortelazzo, *op. cit.*, p. 272). Exemplul invocat de M. Cortelazzo este, de fapt, singura hartă gestuală pe care noi o cunoaștem. Intitulată „geste grec pour la négation (*ἀνανεύω*)", această hartă gestuală onomasiologică a fost prezentată la Colocviul Internațional de Civilizații, Literaturi și Limbi Romanice (București, 14-27 septembrie 1959), ilustrând și prin această hartă, ultima dintre cele 24 de hărți prezentate, raportul susținut despre: *Influence des éléments autochtones sur les langues romanes (Problèmes de géographie linguistique),* pentru care, vezi *Actes du Colloque international de civilisations, littératures et langues romanes,* Bucarest, 1959, p. 240 ș.u. Harta elaborată de G. Rohlfs redă răspândirea (marcată, cartografic, prin puncte) gestului: „mișcarea capului îndărât (înapoi), în sens vertical" prin care se exprimă negația „dans toute l'Italie méridionale, [...] la Grèce, en Macédoine et en Albanie" și care, afirmă în continuare romanistul german, „est très fréquent parmi le bas peuple en Bulgarie et en Roumanie, et il représente l'unique geste employé pour la négation dans les terres du Proche Orient" (*op. cit.*, p. 247). După G. Rohlfs, acest gest, „très typique, qu'on a connu déjà dans l'antiquité sous la forme de l'*ἀνανεύω,* correspond à un usage grec ou grec-oriental" și el este „peut-être l'expression la plus visible avec laquelle l'ancienne Hellade est toujours présente dans la mentalité de ces terres d'Italie qu'on a appelées autrefois la Grande Grèce" (*ibidem*).

În legătură cu această hartă ne îngăduim următoarele constatări:

a. harta elaborată de învățatul german este o hartă gestuală onomasiologică atomistă (= analitică);

b. harta a fost elaborată nu pe baza unei anchete directe, ci pe baza unor observații directe (în mod cert pentru Italia meridională, anchetată, precum se știe, pentru AIS, de G. Rohlfs) sau mediate;

c. în cadrul acestei hărți România participă în întregime la această arie gestuală (greco-orientală). În susținerea participării întregului teritoriu român la această arie gestuală este citat Iorgu Iordan, cu un articol, *Zur romanischen Phraseologie,* apărut (la rubrica: *Kleine Beiträge*) în „Volkstum und Kultur der Romanen", IX, 1936, nr. 1-2, p. 143-146, articol care este o completare (cu

material românesc) a unui studiu al lui M.L. Wagner și în care I. Iordan, la p. 145, afirmă: „[...] die Geste der Verneigung, die Wagner dort beschreibt, ist bei den Rumänen (aus dem Volke) sehr verbreitet".

2. Cartografierea (= reprezentarea geografică a) materialului înregistrat de E. Petrovici.

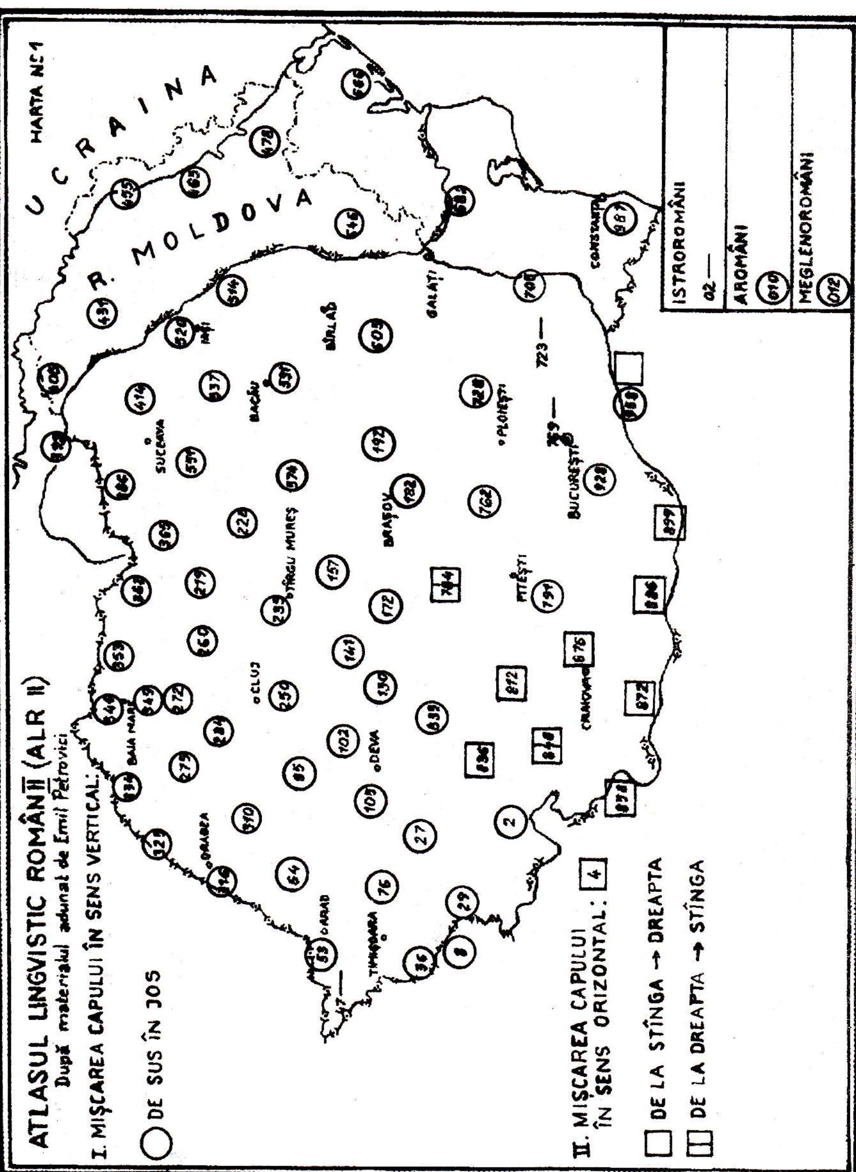
Din păcate, nici una dintre cele nouă probleme gestuale programate și anchetate de E. Petrovici nu a fost valorificată prin publicarea materialului sub formă de hartă (neinterpretativă și/sau interpretativă), răspunsurile la aceste întrebări (precum și răspunsurile la cele cinci întrebări din capitolul *exclamații*) au rămas să fie publicate sub formă de M(aterial) N(ecartografiat). Redactarea sub formă de MN interpretativ sau neinterpretativ a răspunsurilor la aceste întrebări ne-a revenit nouă, activitate care, desigur, ne-a fost de mare ajutor în elaborarea, pentru comunicarea de față, a celor patru hărți reprezentând trei tipuri de hărți gestuale:

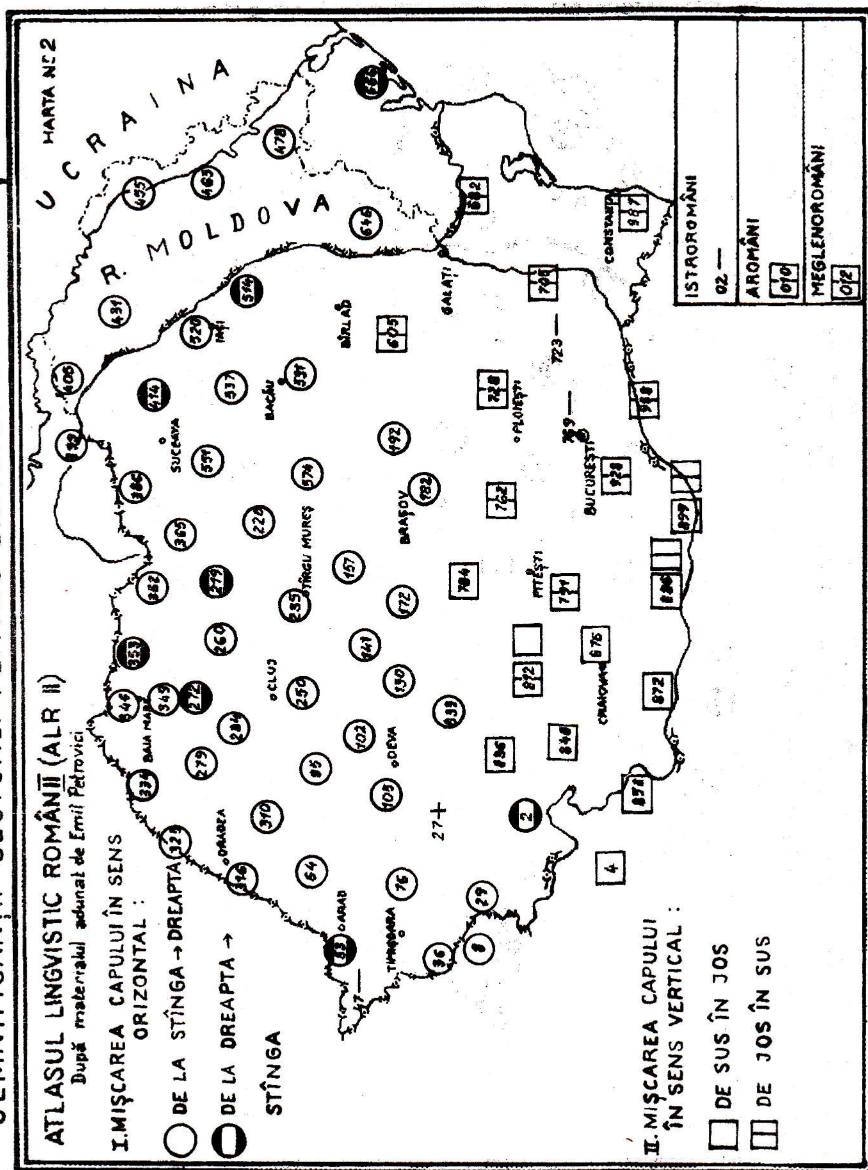
a. harta gestuală o n o m a s i o l o g i c ă (atomistă, analitică) ilustrată prin hărțile nr. 1 (= *Semnificanții gestuali pentru exprimarea «afirmației»*) și nr. 2 (= *Semnificanții gestuali pentru exprimarea «negației»*), hărți elaborate pe baza răspunsurilor înregistrate la întrebările [4425] și [4426], dar, trebuie precizat, ținând seama și de răspunsurile înregistrate la întrebările [4421] și [4422]. Cele două hărți prezintă tipurile (numerotate cu cifre romane) și subtipurile (numerotate cu cifre arabe) gestuale prin care se exprimă „afirmația" și „negația".

b. harta gestuală s t r u c t u r a l ă ilustrată prin harta nr. 3 (= *Opoziția: „afirmație"/„negație"*), hartă elaborată prin lectura comparativă a celor două hărți gestuale onomasiologice, urmărind felul în care opoziția din planul conținutului este redată în planul expresiei.

c. harta gestuală s e m a s i o l o g i c ă (analitică) ilustrată prin harta nr. 4 (= *Sensurile semnificantului gestual: mișcare a capului de sus în jos*), hartă elaborată pe baza răspunsurilor înregistrate la întrebarea [4421] și care, această hartă, evidențiază tipurile semantice ale semnificantului gestual precizat în titlul hărții.

3. Deși cele patru hărți gestuale „vorbesc", din perspectiva (unei) geografii gestuale descriptive (iar pe noi, acum, numai această perspectivă ne-a preocupat), o limbă cât se poate de clară, ne îngăduim, totuși, în finalul comunicării noastre, o constatare, nu, însă, înainte de a-l cita și pe S. Pușcariu, care, în *Limba română* (vol. II, *Rostirea*, București, 1959, p. 309), ne spune că: „Afirmația sau negația se poate exprima prin cuvinte («da» – «nu») sau prin gesturi cu capul. «Nu» se arată de obicei printr-o mișcare (o singură dată sau repetată) a capului de la dreapta spre stânga (sau de la stânga spre dreapta), iar

SEMNIFICANŢII GESTUALI PENTRU EXPRIMAREA «AFIRMAŢIEI»
ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN II (ALR II)
După materialul adunat de Emil Petrovici
HARTA Nr. 1
I. MIŞCAREA CAPULUI ÎN SENS VERTICAL:
DE SUS ÎN JOS
II. MIŞCAREA CAPULUI ÎN SENS ORIZONTAL: 4
DE LA STÎNGA → DREAPTA
DE LA DREAPTA → STÎNGA
UCRAINA
R. MOLDOVA
ISTROROMÂNI
02 —
AROMÂNI
010
MEGLENOROMÂNI
012
ORADEA
ARAD
TIMIŞOARA
BAIA MARE
CLUJ
DEVA
TÎRGU MUREŞ
SUCEAVA
IAŞI
BACĂU
BÎRLAD
GALAŢI
BRAŞOV
PLOIEŞTI
BUCUREŞTI
PITEŞTI
CRAIOVA
CONSTANŢA

SEMNIFICANȚII GESTUALI PENTRU EXPRIMAREA «NEGAȚIEI»
HARTA Nr 2
ATLASUL LINGVISTIC ROMÂNII (ALR II)
După materialul adunat de Emil Petrovici
I. MIŞCAREA CAPULUI ÎN SENS ORIZONTAL :
DE LA STÎNGA → DREAPTA
DE LA DREAPTA → STÎNGA
II. MIŞCAREA CAPULUI ÎN SENS VERTICAL :
DE SUS ÎN JOS
DE JOS ÎN SUS
UCRAINA
R. MOLDOVA
ISTROROMÂNI
AROMÂNI
MEGLENOROMÂNI
SUCEAVA
IAŞI
BACĂU
BÎRLAD
GALAŢI
CONSTANŢA
PLOIEŞTI
BUCUREŞTI
BRAŞOV
TÎRGU MUREŞ
CLUJ
BAIA MARE
ORADEA
ARAD
TIMIŞOARA
DEVA
PITEŞTI
CRAIOVA

OPOZIȚIA «AFIRMAȚIE»/«NEGAȚIE»

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂNII (ALR II)
După materialul adunat de Emil Petrovici

HARTA Nr. 3

○ MIȘCAREA CAPULUI ÎN SENS VERTICAL/ MIȘCAREA CAPULUI ÎN SENS ORIZONTAL

□ MIȘCAREA CAPULUI ÎN SENS ORIZONTAL/ MIȘCAREA CAPULUI ÎN SENS VERTICAL

● MIȘCAREA CAPULUI ÎN SENS VERTICAL DE SUS ÎN JOS/ MIȘCAREA CAPULUI ÎN SENS VERTICAL DE JOS ÎN SUS

UCRAINA
R. MOLDOVA
BAIA MARE
SUCEAVA
ORADEA
CLUJ
IAȘI
BACĂU
TÎRGU MUREȘ
ARAD
BÎRLAD
TIMIȘOARA
DEVA
BRAȘOV
GALAȚI
PLOIEȘTI
PITEȘTI
BUCUREȘTI
CRAIOVA
CONSTANȚA

ISTROROMÂNI
02 —

AROMÂNI
010

MEGLENOROMÂNI
012

Sensurile semnificantului gestual: mişcare a capului de sus în jos

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN II (ALR II)

După materialul adunat de Emil Petrovici

HARTA Nr. 4

○ 1 „da"

□ 2 „nu"

3 „chemare"

◇ 4 „a saluta"

UCRAINA

R. MOLDOVA

BAIA MARE

SUCEAVA

ORADEA

IAŞI

CLUJ

BACĂU

TÎRGU MUREŞ

ARAD

BÎRLAD

TIMIŞOARA

DEVA

BRAŞOV

GALAŢI

PLOIEŞTI

PITEŞTI

BUCUREŞTI

CRAIOVA

CONSTANŢA

ISTROROMÂNI

AROMÂNI

MEGLENOROMÂNI

«da» printr-o plecare a capului de sus în jos. Totuşi, în unele părţi din ţara veche se face gestul pentru «nu» ridicându-se capul de jos în sus. Linia de demarcaţie pentru acest fel de a nega cuprinde o parte mare a Munteniei, dar în acelaşi timp şi regiuni din Peninsula Balcanică, locuite de alte neamuri. Astfel avem un «mănunchi» deosebit de «mănunchiul» format din români, saşi şi unguri, care, la nord de această linie, întrebuinţează pentru negaţie mişcarea capului de la stânga spre dreapta (sau de la dreapta spre stânga)".

Constatarea (sau observaţia) pe care dorim s-o facem se referă, desigur, la aria gestuală stabilită de G. Rohlfs, arie în care, în realitate, cum clar glăsuiesc hărţile elaborate de noi, România se încadrează doar prin zona ce cuprinde Dobrogea (inclusiv vorbitorii graiului bulgăresc din 991 = Tuzla) şi o parte din Muntenia (în special partea estică şi centrală), zonă la care participă şi aromânii, meglenoromânii, precum şi românii din nordul Bulgariei (= cei din Turtucaia, punctul de anchetă 958 din ALR II). Este zona în care, într-adevăr, opoziţia „afirmaţie"/„negaţie" se exprimă, gestual, exact ca în Grecia antică.

Oltenia şi o parte (cea nord-vestică şi sud-vestică) a Munteniei nu participă la această arie. Această zonă (la care participă şi românii din Valea Mlavei, cei dintre Timoc şi Morava, precum şi cei din nord-vestul Bulgariei) prezintă o arie în care opoziţia „afirmaţie"/„negaţie" se exprimă, gestual, exact invers de cum se exprimă această opoziţie în marea arie românească (arie la care participă şi vorbitorii de limbă sârbă, bulgară, maghiară şi ucraineană ce convieţuiesc, împreună cu românii, în acest teritoriu românesc), arie identică cu cea a Europei centrale şi occidentale.

Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară
„Sextil Puşcariu"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviţă, 21